

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

*The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and
Education Research*

Sayı/Issue 16 (Haziran/June 2024), s. 147-157.

Geliş Tarihi-Received: 06.05.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 08.06.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1478920

XIX. Asırda Karabağ'dan Yükselen Kadın Sesi Fatma Hanım Kemine ve Şiirlerinde Üslup

Women's Voice Rising from Karabakh in the XIX. Century Fatma Hanım Kemine and Stylistic in Her Poems

Ekin AKTÜRK*

Öz

XIX. asırda Azerbaycan edebiyatında Karabağ'dan yükselen bir yıldız gibi parlayan Fatma Hanım Kemine, bir kadın şair olarak eril dilde kaleme aldığı klasik tarzda şiirlerinde dünyevi ve ilahi aşkı bir arada başarıyla işlemiştir. Meşhur Karabağlı şair, Karabağ'ın son hanı Mehdikulu Han'ın kızı Hürşüdbânu Nâtevân ile hem şahsi dostluğu hem de şuaara meclislerindeki etkileşimleri tezkirelerde ve araştırmalarda ortaya konmuştur. Şiirlerine çok sayıda nazireler yazılan Fatma Hanım Kemine de çağdaşlarının ve etkilendiği şairlerin şiirlerine nazireler yazmıştır. Fuzûlî'nin etkisi gazellerinde açıkça gözlemlenen Fatma Hanım Kemine'nin kendine has üslubu, aruzu kullanmadaki mahareti, Türkçe ve Farsçaya hâkimiyeti şiirlerinde dikkat çeken diğer önemli hususlar arasında yer alır. Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinde, tasavvufi bakımdan söz varlığı oldukça zengindir. Tasavvufi terimler, ünlü mesneviler ve ilahi aşka dair klasikleşmiş mazmunlara telmihler, söz varlığını güçlendiren unsurlar arasındadır. Böylece şairin şiirinin etkisi güçlenip asırları aşarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada Fatma Hanım Kemine'nin hayatı, edebî kişiliği ve şiirlerinde üslup özellikleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Meclis-i Ferâmûşan, Fatma Hanım Kemine.

Abstract

Like a shining star rising from Karabakh in Azerbaijani literature in the 19th century, Fatma Khanum Kemine, as a female poet, successfully handled worldly and divine love together in her classical style poems written in masculine language. Both her personal friendship with Hürşüdbânu Nâtevân, the famous Karabakh poet and the daughter of Mehdikulu Khan, the last khan of Karabakh, and her interactions in the poets assemblies have been revealed in biographies and research. Fatma Hanım Kemine, to whose poems many parallels have been written, also wrote parallels to the poems of her contemporaries and the poets she was influenced by. The unique style of Fatma Hanım Kemine, whose influence on Fuzûlî is clearly observed in her ghazals, her skill in using the aruz, and her mastery of Turkish and Persian are other important points that attract attention in her poems. Sufi terms, famous masnavis and allusions to classical poems about divine love are the most important elements that contribute to strengthening the vocabulary and ensuring that the influence of her poetry has survived over the centuries and has survived to the present day. In this study, the life of

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: ekindex@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9039-2455.

Fatma Hanım Kemine, her literary personality and her 'allegations', which is one of the literary arts and vocabulary pool belongs to her stylistic in her poems, will be taken into consideration.

Keywords: Karabakh, Majlis-i Ferâmûşan, Fatma Hanım Kemine.

Giriş

Karabağ'da gelişen edebiyat Azerbaycan Edebiyatı tarihi içinde ayrıca büyük bir öneme sahiptir. Çok sayıda şair yetiştirmiş olan Karabağ'da kurulan iki büyük şair meclisi vardır. Bu şair meclislerinin merkezi niteliğinde tüm Azerbaycan'a nam salmış şairleriyle Karabağ, Azerbaycan'ın şiir kaynağıdır denebilir. Karabağ'ın musiki ekolü gazellerden beslenen muğamların yaygınlığıyla bilinmektedir. Karabağ'ın muğamlarıyla meşhurluğu gazel şairliğinin yaygınlaşmasını da desteklemiştir. Azerbaycan'da farklı bölgelerde çok sayıda şiir meclisi kurulmuş olduğu bilinmektedir. Bakü'de Mecmau'ş- Şuara, Gence'de Divân-ı Hikmet, Şamahı'da Beytû's- Safâ, Ordubad'da Encümen-i Şuara, Lenkeran'da Fevcü'l Füsheha, Guba'da Gülistan şiir meclisleri kurulmuştur (Genceli, 2021, s.263).

Karabağ'da kurulan iki büyük şair meclisi ise devrin büyük şairlerini yetiştirmiştir. Karabağ'da, Karabağ Hanlığı'nın son hanı Mehdikulu Han'ın kızı Hurşidbanu Natevan tarafından kurulan soylu şairlerin meclisi, *Meclis-i Üns*, halktan şairlerin meclisi ise *Meclis-i Ferâmûşân* idi (Genceli, 2021, s.264). Hurşidbanu Natevan ile yakın arkadaşlık kurmuş olan Fatma Hanım Kemine, XIX. asır Azerbaycan edebiyatının önemli kadın şairlerindendir. Meclis-i Ferâmûşân'ın âzâlarındandır. Karabağ'ın iki büyük kadın şairinden biri olan Fatma Hanım Kemine hem Türkçe hem de Farsça eserler vermiştir. Nevvab'ın şairler tezkiresine göre dört yüze yakın şiiri vardır. Bu tezkirede bahsedilen dört yüz şiir dışında cönkler ve el yazmalarının kenarlarına Fatma Hanım Kemine adıyla kaydedilmiş şiirler de olduğu tespit edilmiştir (Genceli, 2012, s.303).

Azerbaycan Yazmalar Enstitüsünde, Karabağ şairlerinden Memâî'ye ait olduğu anlaşılan Nevâî Divânı'nın sayfa kenarlarında diğer şairlere ait şiir parçaları da olmakla beraber çok sayıda Fatma Hanım Kemine'ye ait çok sayıda şiire de rastlanmıştır (Genceli, 2021, s. 303).

Şuşa'da dünyaya gelen Fatma Hanım Kemine'nin doğum yılı kaynaklarda 1840, 1841 ya da 1842 olarak geçmektedir. Fenâ mahlasını kullanan Ağa Mirze Beybaba isimli şair bir babanın kızıdır. Küçük yaşlarda şiire yatkınlığıyla dikkat çeken Fatma Hanım Kemine; okur yazar, ferasetli ve bilgili bir kadın şair olarak Karabağ'dan, Şuşa'dan tüm Türk dünyasına sesini duyurmayı başarmıştır. Eğitimini Şuşa'da almıştır. Farsçayı da en az Türkçe kadar iyi kullanabilen Kemine'nin lakabı Mirza'dır (AAŞG, 1974, s. 77).

Fatma Hanım Kemine hem halk şiiri tarzında hem de klasik tarzda şiirler yazmıştır. Çağdaşı olan pek çok şaire nazireler yazdığı bilinmektedir. Köçerli'nin nâdire-i zemâne olarak değerlendirdiği Fatma Hanım Kemine en az Natevan kadar şöhretli bir şaire olarak tanınmaktadır (AAŞG, 1974, s. 77)

Kadın şairler klasik devirde gerek Osmanlı gerekse Azerbaycan sahasında eserler vermişlerdir. Aşk ve sevginin eril ağızdan kaleme alındığı klasik devir şiirlerinde kadın şairlerin başarısı tartışmasız oldukça fazladır. Zira sayısız erkek şairin içinde bir kadın olarak sesini eril ağızdan duyurmayı başarabilen bu kadınların başında Mehseti Gencevî, Hurşidbanu Natevan ve Fatma Hanım Kemine gelmektedir (İbrahimov, 2022, s. 5).

Fatma Hanım Kemine gibi diğer pek çok şairin şiirlerini toplayıp bilim camiasına tanıtan değerli âlim, bilim insanı Prof. Azize Caferzade XII-XX. asırlar arası bütün Azerbaycanlı kadın aşık ve şairlerin eserlerini derleyip yayımlamış ve bunları edebiyat dünyasına tanıtmıştır. Prof. Azize Caferzade'nin hayatı ve edebi kimliğini araştırdığı

Fatma Hanım Kemine ile ilgili ilk yayını 'Gençlik' yayınlarında 1971 yılında neşredilmiş en son baskısı ise Turan İbrahimov tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır (İbrahimov, 2022, s. 8).

Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinde konu sevgi ve aşk üzerine kurulmuştur. Şiirlerinde, terennüm eden aşk klasik devir şairlerinde de olduğu gibi ilahi aşk ve ehl-i tasavvuf duruşunun niteliklerini taşımaktadır. Dünyevi aşk ve sevginin izlerinin de görüldüğü gazellerde ana konu ilahi aşktır.

Fatma Hanım Kemine, dört yüz kadar şiiriyle Tezkire-i Nevvab'ın şuara tezkiresinde yerini almıştır (İbrahimov, 2022, s. 16). Meclis-i Ferâmuşân üyesi olan Fatma Hanım Kemine yakın şair dostu ve çağdaşı Hürşidbânu Nâtevân'ın kurduğu ve başını çektiği Meclis-i Üns ile de yakın temas halinde olduğu bilinmektedir. Nâtevân'a yazdığı nazireler olduğu gibi diğer şairlere de nazireler yazmış, cevaben Fatma Hanım Kemine'ye de nazireler yazılmıştır. Lirik şiirleriyle XIX. asırdan günümüze kadar şöhreti ulaşmıştır. Sadık Bey Mir Zeynaloğluyla evliliğinden Eşref Bey, Reşid Bey, Tutu Hanım, Humay Hanım ve Kumru Hanım adında beş tane çocuğu olmuştur (İbrahimov, 2022, s. 18).

XIX. asırda Fatma Hanım Kemine gibi şairler arasında gazel yazmak bir gelenek halini almıştır. Edebi sanatları ve aruz veznini ustaca kullanan yazar, dönemin popüler redifleriyle de gazeller yazmıştır. Yaygın kullanılan 'olmaz, olaydı, var' gibi redifleri gazellerinde görmek mümkündür.

Könül aldanma bu çərxi fələkdə e'tibar olmaz
Vəfa bir kimsədə gər olmasa namus ü ar olmaz (Gazel 19, s. 46)

Dəmbədəm dərd-i dilim yarə desəydim nə olaydı
Mən də bir tənə ol ağyara desəydim, nə olaydı (Gazel 60, s. 98)

XIX. yüzyılın önemli şairlerinden olan Fatma Hanım Kemine 'Mirzə' lakabıyla tanınmaktadır. Yalnızca doğduğu kent olan Şuşa'nın değil tüm Azerbaycan'ın önde gelen iki büyük kadın şairinden biridir. Karabağ-Şuşa muhitinde yetişen diğer ünlü kadın şairlerden biri de Aşık Peri'dir (Quliyev, 2022, s. 131). En yakın dostu olan devrin diğer büyük kadın şairi Hürşidbanu Natevan ile hem şiir meclislerinde hem kişisel hayatlarında etkileşimleri olmuştur. Fatma Hanım Kemine çağdaşlarına göre kendine has üslubuyla yenilikçi bir şair olarak tanımlanabilir. Onun yenilikçi bir şair olmasında şüphesiz en çarpıcı etki kadının iç dünyasını eril hâkim dünyada bir kadın gözünden şiirlerinde aktarabilmesidir. Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinde insanın iç dünyasına doğru felsefi ve içsel bir yolculuk görülmektedir. XIX. asrın içinde bir kadının içsel dünyasını içtimai ve felsefi olarak dizelere dökmesi onun çağında ne kadar ileriye dönük bir vizyonda olduğunun göstergesidir.

Fatma Hanım Kemine, şair bir aileden gelmektedir. Tezkire-i Nevvab'da (1995) yer alan bilgilere göre Mirze Beybaba Fenâ, Fatma Hanım Kemine'nin babasıdır ve dönemin Farsça şiirler veren önemli şairlerinden biridir.

Eğər vâiz yavaş yavaş Hakka perde çekerse
Sen de tana ile onu anmağa çalış
Hak ehli her ne taleb etse yerine getir
Günahlar yuyulmasa duâlar heder gider
Fenâ aziz ömrü ne vakte dek böyle geçecek
Gaflet etme bu kadar sevaba çalış

Fenâ mahlasıyla yazılmış bu dizeler orijinalinde Farsça olarak kaleme alınmıştır. Hak yolunda Allah'a münacat, ilahi aşk, vahdet-i vücud anlayışının görüldüğü şiirden

yola çıkılarak bu unsurların Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerine de etki ettiğini söylemek mümkündür (Paşayeva & Alekberli, 2022, s. 45).

Fatma Hanım Kemine, devrine göre Karabağ'da çok iyi düzeyde eğitim görmüştür ancak şairin açık görüşlü ve çağına göre yenilikçi oluşu onu bununla yetindirmemiş, Türkiye'de de yüksek tahsiline bir süre devam etmiş, tamamlayınca Karabağ'a geri dönmüştür (Kerimi, 2014, s. 87). Hem Türkçe hem Farsça yüzlerce şiir kaleme almış olduğu Nevvâb'ın tezkiresinde kayıt altına alınmıştır. Firudun Köçerli'nin Azerbaycan Edebiyatı tarihinde 'nâdire-i zemâne' olarak tanımlanmıştır (Paşayeva & Alekberli, 2022, s. 47).

Şiirlerinde yoğun folklorik malzeme tasavvuf kültürüyle harmanlanmıştır. Deyimler, atasözleri, sözlü gelenekte yaşayan halk anlatılarından faydalanmıştır. Memmedağa Müctehizâde'nin Riyazü'l-Aşikin adlı eserinde Fatma Hanım Kemine'nin büyük bir divanının varlığının bilindiğinden ancak bu tam divanın henüz bulunamadığından bahsetmektedir (Paşayeva & Alekberli, 2022, s. 48). Şiirlerinde kadın sesi, duyguları, anne hisleri, Azerbaycan kültürünün izleri ve tasavvufi olarak da Kur'an tesiri dikkati çekmektedir (Paşayeva & Alekberli, 2022, s. 48).

Devrin iki önemli şiir meclisinde de şiirleriyle varlığını hissettirmiştir. Mir Möhsün Nevvab'ın kurduğu unutulmuşlar meclisi *Meclis-i Feramuşan* toplantılarında bulunmuştur. Hurşidbanu Natevan'ın himaye ettiği ve baş şairliğini üstlendiği *Meclis-i Üns* ile de yakınlık kurmuştur. *Meclis-i Feramuşan*'ın diğer üyeleri şunlardır:

Hasanaliağa Han Karadaği
Abdullah Bey Asi
Sadi Sani Karabaği (Nevvab, 1995, s. 4-8).

Mir Möhsün Nevvab bu devirde, Fatma Hanım Kemine'ye yazdığı şiirindeki şu mısralarla ona ve sanatına ne kadar önem verdiğini sergilemiştir:

Kemine nazm ü eş'arın yetişdi şadman oldum
Cevahir-i nazmdır veh veh veya dürdür semin olmuş (Nevvab, 1995, s. 48)

Fatma Hanım Kemine'nin şiiri ve sanatı değerli mücevherat gibi tasavvur edilmiş her bir dizesi inci tanesi gibi değerli addedilmiştir. Şiirlerinde aşk; tasavvuf ve insan sevgisi bir kadının iç dünyası; hakikat yolunda çekilecek her şeyin değerli olması; insan-ı kâmilin tekâmülü dikkat çeken konuların başında gelmektedir. Dil ve üslup bakımından hem Azerbaycan Türkçesine hem de Farsçaya olan hâkimiyetiyle akıcı ve temiz bir dil kullanan şairin şiirlerinde edebi sanatlar ve aruz vezninin çeşitli kalıpları başarıyla uygulanmıştır. Şii mezhebinden olan şair şiirinde tasavvufi geleneği bir sufi edasıyla harmanlayarak yansıtmıştır. Şiirindeki tasavvuf anlayışı sıklıkla telmihlerde bulunduğu Fuzulî'nin eserlerindeki tasavvuf anlayışını hatırlatmaktadır. Fatma Hanım Kemine, şiirlerinde dini tasavvufi konuları mazmunlarla ve mecazlarla beyitlerin içine sindirmeyi başarmıştır. Şiirlerinde çok sayıda esere ve tasavvuf ehline telmihlerde bulunmuştur. Hallacı-ı Mansur, Fuzuli, Leyla ve Mecnun, Ferhat ile Şirin, Yusuf ile Züleyha gibi çok sayıda mesnevi ve ilahi aşkı temsil eden eser, bunlar arasında sayılabilir. Diğer önemli mesnevi ve gazellerin yanı sıra ehl-i beyt sevgisi ve Hazret-i Ali'ye telmihlerde bulunmuştur. Tasavvufi bir dünya görüşüne sahip olduğu dizelerinden anlaşılın Fatma Hanım Kemine'nin şiirinin merkezindeki Allah aşkı ve yaratılanı yaratandan ötürü sevme düsturu, feleğin cevri ve cefasından şikâyet ederken bunların ilahi aşk yolunda kat edilen mertebeler olmasından dolayı bir rıza ve kabullenme hâli şiirlerinin dizelerinde kendini göstermektedir.

Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinde yansıttığı tasavvuf felsefesi, Fuzuli ve Yunus Emre'nin tasavvuf felsefesine yaklaşmaktadır. Buna göre insan, maddi varlık âleminde ilahi aşkına yani rabbine kavuşana dek geçirdiği tüm aşamaları, bir mürşidin mürşit olana dek geçirdiği tüm mertebelerin maddi dünya âleminde geçirdiği sınavlar gibi tasavvur edilmiştir. Bu yolda ilahi aşkı uğruna çektiği zorluklar, ıstıraplar aşığa acı, keder değil ancak her bir mertebeyi yükselmeye birer ödül gibi gelmektedir. Bu nedenle tasavvuf yoluna giren âşık, maşuka ulaşma yolunda gördüğü her zorluktan memnundur hatta daha fazla belâ çekmeyi ister ki ehl-i tasavvuf olarak bir derviş gibi ilahi yoldan vuslatna erebilsin. İlahi aşkı anlatırken Fatma Hanım Kemine, çok sayıda telmih sanatına başvurmuştur. Bunların içinde vahdet-i vücud anlayışından fenâfillâha kadar uzanan tasavvuf düşüncesinin edebiyatta işlendiği numunelerine ve bu hususu işleyen şairlerine telmihler yapmaktan geri durmamıştır. Klasik devir şiirinde sıklıkla işlenen aşk teması ve mazmunlarını halk kültürüne ait unsurlarla başarıyla harmanlamayı başarabilmiştir.

Tasavvuf edebiyatının temellerini İslâm öncesi Türk kültür dünyası ve inanışlarının köklerine kadar dayandırmak mümkündür. İslâmiyet'in kabulüne kadar Türklerin inanca dayalı gelenekleri yaşam tarzlarına göre atlı-göçebe ve bozkır yaşamından köklenen yaşam tarzlarıyla yakından ilişkilidir. Toplumda kültürden temellenmeyen bir olgudan söz etmek mümkün değildir. Kültürün etkileri doğal olarak dini inanış ve gelenekleri de şekillendirmektedir. Animizm, Natürizm ve Şamanizm gibi eski Türk dini inanışları İslâmiyet öncesi atlı-göçebe yaşamın izlerini taşımaktadır. İslâmiyet'in kabulüne kadar eski Türk dinî inançlarında atalar kültü, tabiat kültü ve gök tanrı inancının başı çektiğini söylemek mümkündür. Doğa ve yaşam şeklinin büyük tesiri altında olduğu görülen bu inançlar, Şamanist unsurların belirgin etkilerinin Anadolu'ya kadar uzandığının ve İslâmiyet'in kabulünden sonraki sürece kadar uzanan etkileri olduğunun işaretidir. Bazı ritüel ve geleneklerde de arkaik olarak bu işaretler gözlemlenebilmektedir. İslâmiyet'e geçiş sürecinde tek ve en büyük kudrete sahip göksel ve ilahi yaratıcıya inanma temeline dayanan gök tanrı inancı yine Türklerin tasavvuf dünyasının tohumlarından bir diğeridir.

İslâm tasavvufunun temellerini atan tohumlar ise İslâmiyet'in kabul edilmişinden yayılmasına, benimsenmesine ve bir gelenek halinde Türklerin göç ettiği tüm coğrafyalarda kültürleşmesine bağlı olarak yaklaşık iki asır sonra meyvelerini vermiştir. Tasavvuf felsefesinin temelini vahdet-i vücud anlayışı oluşturmaktadır. Vahdet-i vücud yani teklik anlayışı kâinatın tek ve gerçek yaratıcısı olan Allah'ın kâinatı oluşturan her zerreye tek ve bütün olması demektir. Kâinatın, Allah'ın tecellisi olması; her zerrede Allah'ın yansımasını görmek, bilmek ve hissetmektir. İslâm tasavvufu, Akarpınar'a göre (2004, s. 3) "...ilahimeselelerden başlayarak gündelik uğraşlara kadar her bilgiyi kendi bakış açısıyla değerlendirir ve yorumlar. Ancak, tasavvufun en belirgin faaliyet alanı 'varlık'tır. Tasavvuf varlığı anlamayı ve açıklamayı amaç edinir. 'Varlık nedir?' ve 'varlığın sırrı nedir?' sorularına cevap arar. Tasavvufa göre varlığın aslı/özü tek yaratıcı olan Allah'tır ve diğer bütün varlıklar onun birer yansımasıdır/görüntüsüdür (tecellisidir)." (Oğuz vd. 2022, ss. 510-511). Allah'ın tecellisi ile dolu olan bu maddi varlık âleminde yaşamını sürdüren varlıkların özleri ve Allah arasında kopmaz bir bağ vardır. Her şey aslına rücu ettiği gibi varlık da bu âlemdeki yolculuğun sonuna geldiğinde tekrar Rabbine dönecektir anlayışı vardır. Tasavvuf felsefesi belirli mertebeleri içermektedir. En temel olarak insanın varlığı ve hiçliği yani ma-sivâyı kavrayıp hiçlikte yok olup varlıkla tek ve bütün olmayı kavrayabilmesi, fenâfillâha ermesi yolunda geçirdiği seyr-i süluk devresinden bahsetmek gerekir. Tasavvufî eğitim aşamalarını ifade eden bu süreçte hakka ulaşma yolunda ahlâken, ilmen ve kalben gerekli olan tüm nefsi ve insanî terbiyeler kast edilir.

Tasavvuf bilgisi ikiye ayrılır: Zahirî ve bâtinî bilgiler. Tasavvuf ehlinin esas amacı ikincisi yani derinde olan bilgiye yakın olmak ve ona ulaşmaktır. Bu yola kendini adayan mutasavvıf gönlünü, nefsinin, ahlâkını ve kalbini terbiye eder ve ilahi aşk yolunda kendi maddi varlık âleminden uzaklaşarak bâtına yönelir. İslâmın ilk dönemlerinde görülen tasavvuf anlayışı ile iki yüz yıl sonraki tasavvuf anlayışı arasındaki farklardan dolayı çeşitli farklılıklar meydana gelmeye ve bir takım düşünüş veya felsefe bakımından dallanmalar oluşmaya başlamıştır. Böylece tasavvufun içinde mezheplere tarikatlar göre tasavvuf bakış açısında bazı izlemsel farklılıklar olsa da hepsinin köklendiği nokta ilahi aşka kavuşma yani varlık ve özün buluşmasındaki hiçlikte, teklige ulaşmak; yani vahdet-i vücuda erdemdir.

Tasavvufta vahdet-i vücut anlayışının temel prensibi insan-ı kâmil noktasına ulaşmaktır. İnsan-ı kâmil, insanlığın en üst olgunluk mertebesidir. Bu mertebeye çıkmak İslâmiyetin tevhid inancıyla harmanlanınca tasavvuf felsefesinde ve klâsik şiirde en çok işlenen konulardan biri olan vahdet-i vücut felsefesi ortaya çıkmaktadır. Erol Güngör'e göre vahdet-i vücut anlayışı şöyle açıklanabilir: "Sufilerin 'tevhid' doktrini, Kur'andaki 'Elestü' misakına dayandırılır. Onlara göre, insanın/insanlığın bütün hayatı oradaki ahdi yerine getirmek ve 'menşesine dönmek' olayından ibarettir. Vecdin son merhalesi 'kemâl ve nihâye' de budur." (Güngör, 1993, s. 72).

Türklerde İslâmi tasavvuf anlayışı Muhyiddin-i Arabi, Sadreddin-i Konevi, Mevlânâ, Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre gibi büyük mutasavvıflar dairesinde teşekkül etmiştir.

Fatma Hanım Kemine'nin Şiirlerinde Üslup

Fatma Hanım Kemine'nin şiir dünyasında aşk en başta dikkat çeken konudur. Dünyevi aşktan başlayarak bu aşk ilahi aşka kadar yükselmektedir. İlahi aşk konusunda tasavvufi bir üslubu benimseyen şairin şiirlerinde Allah'a yakarma, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi en yoğun şekliyle ve titizlikle işlenmiştir. Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinin dayandığı dünya görüşü ve felsefe içtimai anlayış tasavvuf mazmunlarıyla harmanlanmıştır. Türkçe ve Farsça şiirler yazan Kemine'nin Şii mezhebi taassubuna uyan mazmunlar kullanmış olduğu da gözlemlenmektedir. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin sevgisi, Allah aşkı ve Ehl-i Beyt'e bağlılık şiirlerinin vazgeçilmez bir parçası halinde tezahür etmiştir (Köçerli, 2005, s. 171-173).

Her vakt tenge düşsen elinden tutar Ali
Müşkilgüşâdı Haydar-ı Kerrâra yalvaram
Her dem kılır cefâ mene çün tan ile rakib
Şâh-ı gayur u kolsuz alemdara yalvaram
Kân-ı vefâ vü gayret-i Abbâs-ı nâmver
Görmez revâ habis ü hatâkâra yalvaram
Mansur tek çekipdi meni dâra zülf-i yâr
Yâd eyleyim ene'l-Hakımı dâra yalvaram
Bülbül sıfat nevaya getirdin Kemineni
Sevdâ-yı gül başında nece hâra yalvaram (Paşayeva & Alekberli, 2022, s. 51-52)

Fatma Hanım Kemine, bu gazelinde Ehl-i beyt ve Hz. Ali'ye bağlılığını tasavvufi anlamda ilahi aşka dair Allah'a yakarışını okuyucularına aktarmıştır. Kemine'nin şiir dünyasında âşık dara düşse sıkıntıda olsa Hz. Ali imdadına yetişmektedir. Güçlüklere çare bulan Allah'ın aslanı Hz. Ali'den medet dilemektedir. Çalışkanlığıyla bilinen ve Kerbelâ'da kollarını feda eden Hz. Ebu'l Fazl bin Abbas'dan medet dilemektedir. Hallâc-ı Mansur'a telmih yapan Kemine, onun gibi darağacına çekilmeyi ve maşukun zülfünün teli ile dâra asılrsa da yine de ilahiaşk yolundan vazgeçmeyeceğini ve Hallâc-ı Mansur gibi

Ene'l Hakk sözüyle yalvaracağını anlatmıştır. Teşbih sanatıyla kendini bülbüle benzeten Kemine, gülün sevdasından vazgeçmeyerek daima bülbül gibi figan edip duracağını bu gazelinde anlatarak ilahi aşkın en klâsik mazmunlarından olan *gül ile bülbül* mazmununu da burada kullanmış olmaktadır.

Fatma Hanım Kemine'nin gazellerinde terennüm eden ilahi aşk, Nesimi'nin, Fuzulî'nin ilahi aşkına benzemektedir. Birbirine yakın temayüllerdeki bu tasavvufi üsluba göre âşık en büyük maşuka, Allah'a daima yakarır ve belâ-yı aşkla daha fazla haşır neşir olmaktan asla imtina etmez. Ancak ilahi aşka kavuşma yolunda çekilen her zorluk, âşığın şanını ve tasavvufi anlamda da mertebesini yükselteceğinden, âşık çektiği zorluklara zaman zaman değinir ki aşkının yüceliği, karanlık gecede parlayan ay gibi geceyi aydınlatsın.

Yarab meni cefaya salan şad olmaya!
Seyyadi-zülme seyd olub, azad olmaya!
Qehri-Xuda düçarı ola ta ki, ömrü var
Ol qeydden xilasına imdad olmaya!
Huri misal salim ola ehli-ruzigar,
Belke cahanda zülm ile bidad olmaya.
Her kimse ki herab qıla bir könül evin,
Dünya vü axiret, evi abad olmaya!
Bülbül teeşeqün kese bilmezdi bağiban,
Bağ içre ger neva ile feryad olmaya.
Bu çerxi-keçmedarda diyirine resmdir,
Bir barigah olmadı berbad olmaya.
Ehli-huda, Kemine, cefa görse sebr eder,
Yarab, görüm ki, gümrehi irşad olmaya! (İbrahimov, 2022, s. 24).

Kemine, Allah'a münacata başvurup kendini cefaya sürükleyen hiçbir zaman mutlu olmamasını dilemektedir. Zulüm edenin zulme ve kötülüğe mahkûm olması için Allah'a yalvarıp yakarmaktadır. Allah'ın kahrının gazabının büyüklüğüne atıfta bulunarak âşığa zulüm edenlerin kurtuluşu olmamasını Allah'tan dilemektedir. Rüzgâr ehli bir melek gibi cihanda zulüm edenlerin savrulup gitmesini dileyerek zulmetin son bulmasını istemektedir. Gönül evini yıkan birinin ahrette de bu dünyada da huzur bulmamasını Allah'tan niyâz etmektedir. Tasavvufta, Yunus felsefesinde olduğu gibi bir gönül evini yıkan asla iflâh olmamaktadır. Bülbülün feryadı gibi yakarışını teşbih sanatına bağlayan Kemine, bülbül mazmunu ile açık istiare sanatına başvurmuş ve münacatını bu dünyadaki hiçbir bağbanın kesmeye gücünün yetemeyeceğini vurgulamıştır. Bülbülün güle feryadı da aşkı gibi ebedi ve daimîdir. Bu dünyayı insanın özünün tecellisi olarak gösteren Kemine'nin bu teşbihi tam olarak İslâm tasavvufundaki vahdet-i vücud anlayışıyla müsemmadır. Zira kâinatın yaratıcısı bu dünyada yarattığı her zerrede tecellisini kullarına yansıtmaktadır. Ancak ilahi aşka bağlanan tasavvuf ehli bu tecelliyi idrak edebilir. Gazelin son beytinde bunu açıkça belirtmiştir. Ancak ehli-i Hüda bu cefayı çekebilir ve buna sabır gösterir diyerek kendisini de bir derviş gibi okuyucusuna takdim etmiştir.

Xali-mişkine baxın arizi-canane düşüb,
Deyesen bir hebeşi sefheyi-İrane düşüb
Mürgi-dil daneyi-xalın görelî nale çeker,
Qismetî ruzî-ezel ah ile efgane düşüb.
Arızı-aldedir xali-siyahi, elheq,
Xeti-mişkin nece kim laleyi- Ne'mane düşüb.
Ey gözüm nuri, yüzünde bax o hali-siyeye,

Keber et, mürği-dile kim, odu bir dane düşüb.
 Mürği-dil, daneyi-xalın hevesile düşmüş
 Helqeyi-zülfe ki zencire çü divane düşüb.
 O kaman qaşe qoyub gemze oxun, Türk yüzün,
 Şehre aşub salıb, her biri bir yane düşüb.
 Görelî dil, seri-zülfini könül bend oldu,
 Misrde Yusufi-Ken'an nece zindane düşüb.
 Derimiş dilber kim, könlü bende değil müqim,
 Dil dönüb qane o günden ki, bu böhtane düşüb.
 Nöqteyi-xalü gözü qaşı yığılmış ruye
 Dövrde zülfü Kemine kimi peykane düşüb. (İbrahimov, 2022, s. 25).

Örnekte görüldüğü üzere Kemine'nin bazı gazelleri klâsik tasavvufi mazmunlarla örülmüş dünyevi sevgiliye olan aşkı ve hayranlığı da anlatmaktadır. Gönlünü maşukunun etrafında onun saçlarının teline kementle dolanıp peşinden ayrılmayan, daima feryad figan ile onun güzelliğini yâd edip öven bir âşık tipiyle anlatan şair, tasavvuf ehli dervişlere ve hatta peygamberlere dahi telmihterde bulunmaktadır. Zavallı halini maşuk karşısında daima çaresiz bir şekilde tasvir etmektedir. İran coğrafyasındaki bir Habeşi gibi yad olan âşık bu hastalıklı ve amansız aşkın efganından, cevri cefasından dert yanmaktadır. Lâle-i Numân kadar güzel sevgilisine hayranlığı, onun tek bir beninin güzelliği âşığı büyük dertlere salmış ve aşkın oduna yakmıştır. Şair, gönlünü kafeste çırpınan bir kuşa benzeterak açık istiare yapmış ve aynı zamanda bülbülün güle aşkına da telmihte bulunmuştur. Maşukun gamzesi klâsik edebiyatın en yaygın mazmunlarından 'ok' mazmunuyla ifade edilmiştir. 'Ok' Türklüğün hünerinin bir simgesi olarak vurgulanmıştır. Şair, sevdiğinin gamzesini, âşığın kalbini delip geçen kuvvetli bir Türk oku olarak tasvir etmiştir. 'Türk' sözü tevriyeli olarak kullanılmıştır. Sevgilisinin saçının telini gönül bağlayıcı bir kemende benzeten şair, aynı zamanda Züleyha uğruna zindana düşen Yusuf peygambere telmihte bulunarak aşkının kudretini mübalağa ile de pekiştirmeyi amaçlamıştır.

Bu kimdir böyle vermiş tab bu zülfi-semansaye?
 Salıb zülfi-siyahi meh yüzine ebr tek saye.
 Bele ziba cava, ya reb, doğubdur maderi-eyyam
 Ecayib perveriş daye verib bu dürri-yektaye.
 Hilâl ebrulerin meh arizin, xurşid rüxsarın
 Urar her lehze min te'ne ondörd gecelik aye.
 Senin ebrulerin qövsi güzehdir, ya hilâli-nov
 Heyfidir menzedim men qaşların taqi-kilisaye.
 Baxanda çeşmeyi-çeşmim dola xunabi-hasretle
 Menim canım feda olsun o iki çeşmi-şehlaye.
 Ne hüsnî-servnazın qameti teşbih edim serve.
 Deyin serve tamaşaya gele bu servi-balaye.
 Getirmez seng-xara tab, olur alem hamı, berhem,
 Tecella eylese bir zerre hüsnün Turi-Sinaye.
 Senin bu hüsnüne bir de tamam alem deyer ehzen,
 Urar göyde melâikler hamı te'ne Mesihaye.
 Bele qamet, bele suret, bele hüsnî-camal olmaz,
 Tamaşa qıl sen Allah, xembexem zülfi-çelipaye. (İbrahimov, 2022, s. 29).

Sevgilisinin yüzünün güzelliğini türlü şekillerde anlatan Kemine, sık sık gökyüzüne ait söz varlığını mazmun olarak şiirlerinde işlemiştir. Bir ay gibi parlak ve güzel yüzlü sevgilisinin siyah zülfünü ise gölge yapan bir buluta benzetmiştir.

Sevgilisinin hilal gibi kaşları, güneş gibi parlak ve güzel nurlu yüzü, on dört gecelik aya bedel güzelliği onun başını döndürmüştür. Sevgilisi gündüzlerin anası, bir tek benzersiz inci gibi değerlidir. Sevgilisinin şehla gözleri onu büyülemektedir. Kilisenin kutsallığından daha etkileyici kutsiyette olan kaşlarının güzelliği ise Sina dağına tecellisi vuran bir güzellik kadar nurlu ve etkileyicidir. Sina dağına Allah'ın tecellisinin yansımaya telmih yapan şair, sevgilisinin güzelliğinin serviden, güneşten, aydan bile güzel bir etkileyciliğe sahip olduğunu vurgulamıştır. Mübalağa ve teşhis sanatını bir arada kullanarak bütün doğal güzelliklere ait bu mazmunların sevgilisini temaşaya gelerek ondan ilham almasını tavsiye etmektedir. Allah'ın tecellisinin doğadaki varlıklarda aranması yine tasavvuf felsefesine uygun bir biçimde vahdet-i vücut anlayışıyla da örtüşmektedir.

Merizi-eşqe elac eylemez tabib, ölme!
 Bu derde çare eder visleti-hebib, ölme!
 Visale talib olan aşiqe bela yetişir,
 Feraqe sebr ele, sen munca bişekib, ölme!
 Xeyali-zülf seni xeyli natevan edecek,
 Seni meriz eder çeşmi-dilferib, ölme!
 Feğanü nale çekib, qılmq hicrden şikve
 Budur ümid, sene vesl ola nesib ölme!
 Deme vetende mene bir enisü munis yox,
 Sene enis qemi-eşqdir, qerib ölme!
 Qiyam qılmasa ger, serv qeddü simendam
 Ki ruzi-heşr sene olmaz engerib, ölme!
 Şikayet etme, Kemine, reqib cövründen,
 Kemendi-hicre düşer sen kimi reqib ölme! (İbrahimov, 2022, s. 31).

Fatma Hanım Kemine, bu gazelinde aşkı amansız bir hastalık gibi tasvir etmiştir ve bu amansız hastalığa yalnızca vuslatın yani kavuşmanın çare olduğunu vurgulamıştır. Bu hastalığın ilacını bu dünyada hiçbir tabip bilemez ancak vuslatın habibine kavuşma sevinci bu hastalığa derman olabilir diye belirtmiştir. Habib sözcüğü tevriyeli olarak kullanılmıştır. Gazel dünyevi aşk olarak yorumlandığında sevgiliyi ifade ederken ilahi aşk boyutunda yorumlandığında ise Hz. Muhammed'e telmih yapılmaktadır. Sevgili sözcüğü için tevriyeli kullanılan diğer bir sözcük ise "natevan" sözcüğüdür. Hem sevgili hem de Kemine'nin çağdaşı Hurşidbânu Natevan'a telmih yapılmıştır. Sık sık feryat eden bülbül mazmununa başvuran şair, aynı zamanda sevgilisinin güzelliğini anlatmak için servi mazmununu sıkça kullanmıştır. Vatanda sevgili bulamadım diye tasa etmemesi gereken aşığın asıl sevgilisinin aşkın gamı olduğunu vurgulayan şair, tasavvuf anlayışına uygun olarak âşıklık istidadını artıran gamın, aşkın en güzel hediyesi olduğunu anlatmıştır. Aynı düşünceden hareketle âşığın aşkını katmerleyen klasik şiirin vazgeçilmez mazmunlarından "rakip" mazmunu ile rakibin varlığının âşığı daha da coşkuya getireceğinden dem vurmaktadır.

Şuri-eşqin eyleyib bes ki, meni divane,
 Şöhreyi-şehr olubam alem era efsane.
 O qedü qameti gördükçe, Xudadan dilerem,
 Dolanım başına kim şem'e nece pervane,
 Qan tutub gözlerini mest iken peyveste,
 Ruzi-evvel nite kim tuttu mene peymane.
 Dest busin ger mene mümkün ola ömrümde,
 Xaki-payine düşüb can vererem merdane.
 Lütf eyle elimi tut ki meni üftade

Mestlikten ayılıb belke gelim imane
 Görgec ol zülfünü küfre deyişib imanı
 Özüm öz elim ile men ne deyim, Sen'ane?
 Eşq derdine ettiba qamusu acizdir,
 Vesl elac ede meğer bu merezi-pünhane.
 Baxma ahuyı-Xüten veh ki, xetaya saldı
 Meni bir çeşmi-siyeh baxmaq ile mestane.
 Dehrde hicr oduna yandı Kemine, yarab,
 Heşrde hifz ele kim, ta ne qalib niyrane. (İbrahimov, 2022, s. 33).

Kemine, gözyaşının tuzu ile yandıkça aşk yolunda daha fazla mest ve divane olduğunu vurgulamıştır. Allah'tan daima sevgilisinin boyunu, endamını isteyen âşık kendini teşbih ile pervaneye benzetmiştir. Açık istiare ile şem ve pervane mazmununa telmih yapılmıştır. *Şem ve pervane* mazmunu klasik edebiyatın *gül ve bülbül* gibi en klasikleşmiş döngüsel ilahi aşkını temsil etmektedir. Aşığın gözlerindeki kanlı yaşlar, adeta şarabın mest ettiği sarhoş gibi aşığı da mest etmektedir. Sevdiğinin lütfuna ermek huşû ile coşup bayılmak onu adeta imana getirecek, gerçek aşkın yolunu hatırlatacaktır. Zira sevgili, asıl sevgili olan Allah'ın tecellisidir. Bu beytin peşi sıra Şeyh San'an hikayesine telmih yapan Kemine, San'an gibi aşkı uğruna küfre düşmemeyi ve imanı inkâr etmeden aşkın doğru yolunu bulmayı hedeflemektedir.

Tasavvufi manada âşığın bu dünya ve bu dünyaya ait madde âleminin bütün unsurlarıyla bağı kopmuştur. Zira tek ve gerçek aşk ilahi sevgilidir. Âşık için yalnızca sevgilisi vardır. Başkalarının dostluğuna da düşmanlığına da iyiliğine, güzelliğine de aldanmaz. Ona sevgilisinden başka tüm âlem "kesret" kavramını ifade etmektedir. Oysa âşığın esas amacı vahdete ermek ve fenâfillâhta yok olmaktır. Kesret, tasavvuf ehlinin en büyük tehlikesidir zira ona aldanmak, vahdete erme yolunda karşısına çıkacak en büyük engeldir. Mecazi aşk dünyadaki sevgiliyi temsil ederken kesret âlemine ait bir kavramdır. Gerçek ve tek aşk Allah'tır. "Könül aldanma, bu çerxi-felekde e'tibar olmaz" diyen Kemine, ilahi aşk yolundadır.

Ey dil, gel uyma besdi, mecazi mehebbete
 Aldanma ol hüsnede gördükçe ülfete
 Hemraz olma dehrde naehl merdüme,
 Düşme dexi belavü qemü derdü möhnete.
 Bu çerxi-keçmedari görüm sernigun ola
 Etdi meni de duçar mükerrer meşakkate
 Zülmati-hicrde qalibam zarü xestedil,
 Göz tikmişem, ilahi, nece ruzi-veslete.
 Nerradi-ruzigar rehi-şes cehet tutub
 Saldı meni ne növile gör bendi-heyrete
 Qedri-vüsali bilmedi bu bineva gönül,
 Qan oldu lexe-lexte gene düşdü fūrqete.
 Dutmuş qeza Kemineni, yareb, xilas ele,
 Qoyma düşe aman yine naheqmüsibete. (İbrahimov, 2022, s. 40).

Gönlüne seslenen Kemine, madde âlemindeki geçici aşka ve güzelliğiyle büyüleyen sevgiliye aldanmaması konusunda nefsine öğüt vermektedir. Bu dünya kesreti temsil ettiğinden burada vefa aranmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu nedenle de mert olmayan bu dünya ile arkadaşlık kurmaması konusunda gönlüne nasihat vermektedir. Gerçek aşka ulaşım mecazi aşktan sıyrılmanın tek yolu budur. Tasavvuf ehli, bu dünyada her şeyden sıyrılıp Allahtan gayrı (ma-sivâ) her şeyden kendini soyutlayıp elini eteğini çeken bir kişidir. Vahdet-i vücuda ermenin yolu bu yoldur. Bu dünyanın kahır, zulmeti ve

belası Kemine'yi defalarca çaresiz bırakmış ve gönlü artık hasta düşmüştür. Bu nedenle yönünü ilahiye dönen şair, gönlüne gerçek aşkın ilahi kavuşma gününe ait olduğunu, vuslata ancak böyle erileceğini vurgulamıştır. Zira bu dünyaya ait bir aşkın bile kaynağı yine ilahi aşktan gelmektedir. Mutasavvıfın dünyevi aşkı yaratılanı yaratandan ötürü sevme düsturuna bağlıdır. Aşk derdinden Allah'ın inayetine sığınan Kemine, bu şiirinde de dünyevi aşktan sıyrılıp ilahi aşka doğru yelken açmış bir mutasavvıf kimliğiyle yansımaktadır.

Sonuç

XIX. asırda Azerbaycan edebiyatında klâsik tarzda şiir yazarlar arasında Karabağlı şairlerin apayrı bir yeri vardır. Karabağ'da bu asırda meşhur şair meclisleri kurulmuştur. Bu meclislerde hem edebî anlamda temaslar sağlanmış hem de nazirecilik geleneği de önem kazanmıştır. Ünlü şairlerin tezkirelere konu olan şöhretleri ve edebî yaratıcılıkları bakımından bu devrin en önemli iki kadın şairinden biri Fatma Hanım Kemine'dir. Şairlik istidâdını aileden alan Fatma Hanım Kemine, aşkı konu alan gazelleriyle ün yapmıştır. Azerbaycan Türkçesi ve Farsçaya eşit oranda hâkim olan Kemine'nin dört yüze yakın şiiri olduğu tezkirelerde belirtilmiştir. Aruz veznine hakim olan ve akıcı bir dil kullanan Kemine, şiirlerinde sıklıkla telmih, teşhis, teşbih, istiare ve mübalağalara yer vermiştir. Şiirlerinde genel olarak dünyevî aşktan başlayarak ilahi aşka ulaşmaya çalışan insan-ı kâmilin tekâmülü anlatılmıştır. Fatma Hanım Kemine'nin şiirlerinin söz varlığında sıklıkla ünlü mesnevilere ve mazmunlara telmih yapıldığı tespit edilmiştir. Bunların arasında *gül ile bülbül, şem ü pervane, Yusuf u Züleyha, Leyla ve Mecnun, Vamık u Azra, Şeyh San'an* gibi ünlü anlatıların yanı sıra *ok, mah, hurşid, serv, şarab, gamze, zülûf ve kement, rakıp, mürğ, gül, mar, tabip, habip, gülistan* gibi mazmunlara sıkça yer verildiği tespit edilmiştir. Tasavvufi anlamda seyr ü sülûk ve vahdet-i vücud şiirlerinde en çok işlenen klasik şiire ait felsefelerdir. Söz varlığı bakımından oldukça zengin edebî ve folklorik unsur barındıran şairin şiirlerinde Allah inancı, ilahi aşk, Ehl-i beyt sevgisinin ağır bastığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Akarpınar B. R. (2004). Sûfi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme. *Türkbilig*, (7) 3-19.
- AAŞG, (1974). *Azərbaycan'ın Aşiq və Şair Qadınları*. Bakı, Gənclik.
- Genceli M. (2021). *Azərbaycan'ın Karabağ Bölgesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Guliyev, V. (2022). *Qarabağın Üç Şaireyi-Möhtərəməsi*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi.
- Güngör, E. (1993). *İslâm Tasavvufununun Meseleleri*. İstanbul.
- İbrahimov, T. (2022). *Fatma Hanım Kemine, Səçilmiş Əsərləri, Tərt. ed: Əzizə Cəfərzadə*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Kərimi, M. R. (2014). *Azərbaycan Mədəniyyəti və Ədəbiyyatında Məşhur Qadınlar*. Bakı: Zərdabi Nəşriyyatı.
- Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan Türklərinin Ədəbiyyatı, İki cildə*. Bakı: Avrasiya Press.
- Nevvab, M. M. (1995). *Tezkire-yü Nevvab*. Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı.
- Oğuz, M. Ö. vd. (2022). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Paşayeva G. & Alekberli F. (2022). *Karabağ'dan Doğan Güneş ve Ay Hurşidbanu Nateovan Fatma Hanım Kemine*. İstanbul: Turay Kitap Yayıncılık.